

Русин М. О.,
здобувач кафедри цивільного та господарського права
юридичного факультету
Національного університету біоресурсів і природокористування України

ПЕРІОДИЗАЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

PERIODIZATION OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF LEGAL REGULATION OF HIGHER EDUCATION IN UKRAINIAN LANDS

У статті проведено аналіз та узагальнення етапів становлення і розвитку правового регулювання вищої освіти в Україні. Автор визначає позитивні та негативні риси кожного етапу розвитку правового регулювання вищої освіти в період незалежності України.

Ключові слова: вища освіта, правове регулювання, етапи розвитку, реформа, вищі навчальні заклади, Закон України «Про вищу освіту», Болонський процес.

В статті проведено аналіз і обобщення етапів становлення і розвитку правового регулювання вищого образования в Украине. Автор определяет положительные и отрицательные черты каждого этапа развития правового регулирования высшего образования в период независимости Украины.

Ключевые слова: высшее образование, правовое регулирование, этапы развития, реформа, высшие учебные заведения, Закон Украины «О высшем образовании», Болонский процесс.

The article contains the analysis and generalization of the stages of formation and development of legal regulation of higher education in Ukraine. The author gives the definition of positive and negative traits of each stage of the legal regulation of higher education in the period of independence.

Key words: higher education, legal regulation, stages of development, reform, higher education institutions, law of Ukraine „On higher education”, Bologna process.

Постановка проблеми. Проведення реформ вищої освіти в Україні у контексті запровадження європейських стандартів є індикатором удосконалення всієї галузі освіти та держави України. Вдосконалення вищої освіти спрямовується на підвищення рівня якості освіти та її інтеграцію в європейський освітній простір через правове регулювання.

З метою побудови головних напрямів реформування вищої освіти України необхідним є вивчення ретроспективного досвіду проведення реформ правового регулювання у цій галузі за період незалежності України.

З огляду на досить велику кількість наукових праць щодо дослідження історичних етапів розвитку правового регулювання вищої освіти періоду незалежності України розроблено декілька варіантів періодизації цього процесу (залежно від етапів реформування державного управління у сфері освіти; прийняття системоутворюючих нормативно-правових актів у галузі вищої освіти тощо).

Стан дослідження. Дослідженням питання модернізації вищої освіти в Україні за європейським зразком та її правового регулювання займалися такі відомі теоретики і практики, як А. Андрущенко, Г. Атаманчук, Ю. Будник, В. Галах, Л. Головій, І. Козацька, О. Котляров, В. Кремень, М. Курко, С. Майборода, А. Мазак, С. Ніколаєнко, В. Огаренко, В. Сиченко, Є. Суліма, В. Яблонський, Н. Нижник, Д. Табачник, В. Тертичка, Р. Шаповал та ін.

Загальновідомо, що розвиток законодавчої бази тісно пов'язується з історичними процесами у

державі. Те ж саме можна сказати і про розвиток правового регулювання вищої освіти на теренах України. Тому метою статті є розгляд та виокремлення головних етапів розвитку правового регулювання вищої освіти в Україні на різних історичних етапах.

Виклад основного матеріалу. Особливості становлення національної правової бази з регулювання вищої освіти підсилюються тим, що в різні історичні епохи українські землі перебували під владою різних держав (Польща, Литва, Австрія, Угорщина, Румунія, Молдова, Росія тощо). Ця особливість має як негативні (відсутність єдиного національного підходу до розвитку та функціонування галузі вищої освіти), так і позитивні (увібрання кращих традицій вищої освіти країн Європи) риси.

Не піддається сумніву те, що старт вищої освіти на українських землях дали такі вищі навчальні заклади, як Острозька школа (дата заснування – 1576 р.), Львівський університет (1661 р.) та Києво-Могилянська академія (1701 р.). Пізніше виникають Харківський університет (1805 р.), Київський університет (1834 р.) та Новоросійський університет (Одеса, 1865 р.) [31]. На західноукраїнських землях було утворено Чернівецький університет (1875 р.) з юридичною спеціалізацією та єдиним богословським греко-православним факультетом на всю Австрійську імперію [5].

Л.В. Головій виокремлює основні ознаки вищих навчальних закладів цього періоду:

– право викладання богослов'я;

- право присвоєння таких наукових ступенів, як бакалавр, магістр та доктор;
- наявність власного суду над професорсько-викладацьким та студентським складом;
- нормативним актом, який регулює діяльність, є статут [4, с. 230–231].

Державне регулювання освіти виникає досить пізно (наприкінці XVIII – на початку XIX ст.), що зумовлено особливостями історичного періоду (посиленням абсолютизму та просвітницької функції держави). Зокрема, Маніфест Олександра I від 08.09.1802 р. запроваджує реформу державного управління, в результаті якої було утворено Міністерство народної освіти [9], до відома якого було віднесено всі освітні заклади, крім тих, які готували фахівців для окремих галузей управління.

Міністерство розробило «Попередні правила народної освіти» 1803 р., якими було утворено шість навчальних округів, у кожному з яких діяв університет [25, с. 50–51].

Першим правовстановлюючим документом для функціонування університетів були «Стверджуючі грамоти», які надалі замінюються статутами університетів, що все більше обмежували автономію університетів, аж до її ліквідації в кінці XIX ст. [1, с. 55–56].

Ліквідація імперських Росії та Австро-Угорщини привела до змін державного устрою на українських землях, що відзначилося і на розвитку вищої освіти на історично українських землях.

Період боротьби за незалежність України на початку XX ст. характеризується застоєм у розвитку законодавства про освіту та вищу освіту зокрема. Це зумовлюється частими змінами правлячої української еліти та військовими діями на декількох фронтах. Органом управління освітою в цей період був Генеральний секретаріат, який залежно від правлячого режиму перейменовувався в Міністерство народної освіти, Міністерство народної освіти та мистецтв [30, с. 159].

Прогресивним моментом цього періоду стало прийняття Закону «Про управління освітою», який запроваджував децентралізацію управління освітою шляхом передання функцій управління колегіальним органам із представниками місцевого самоврядування та вчителів [26, с. 10].

Суттєвий внесок у розвиток державного управління вищою освітою було зроблено в період Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Централізоване керівництво всіма навчальними закладами здійснювало Управління освітою, яке було реорганізовано в Народний комісаріат освіти в 1919 році.

Управління вищим навчальним закладом здійснював комісар, який реалізовував у закладі накази та розпорядження Народного комісаріату освіти та здійснював поточне керівництво діяльністю вузу. Л.В. Головій вказує, що на підставі аналізу нормативних актів цього періоду можливо говорити про проведення реформи вищої освіти (наприклад, університети було реорганізовано в інститути народної

освіти (тип університету як ВНЗ було повернуто в 1933 році), було взято курс на українізацію освіти і вдосконалення системи навчальних закладів, що привело до збільшення кількості вищих навчальних закладів, а також запроваджувалося галузеве управління останніми) [4, с. 233–234].

Із 30-х рр. XX ст. до здобуття Україною незалежності відбувається поступове ствердження удосконалення управління безпосередньо вищим навчальним закладом (удосконалення навчальних планів, програм, методів та форм викладання) та державного управління вищою освітою радянського періоду, обрано шлях його централізації.

Держава керувала вищою освітою через галузевий орган, який реорганізовувався від Комітету у справах вищої освіти РНК СРСР до Міністерства народної освіти (в різні періоди часу), які діяли на підставі відповідних положень про них. Зокрема, у 1955 році було утворено Міністерство вищої освіти УРСР, якому підпорядковувалися 58 вищих навчальних закладів [27].

За весь період незалежності України було проведено три Всеукраїнські з'їзди працівників освіти України – в 1992, 2001 та 2011 роках. Кожен із цих з'їздів ознаменувався новим витком у розвитку вищої освіти, державного управління нею, новим поштовхом в реформуванні вищої освіти України.

Проголошення незалежності України вважається найвизначнішою подією в історії українського державотворення. Від цієї події починається відлік всіх процесів формування нової моделі управління нашою державою.

Цей період характеризується високим патріотичним піднесенням, що приводило до оновлення всіх інститутів держави шляхом знищення чи ліквідації переформатуванням пережитків періоду СРСР. Відбувається значне послаблення старої комуністичної ідеології, зменшення впливу Комуністичної партії в усіх сферах життя суспільства та діяльності держави. Зокрема, Верховною Радою України було прийнято постанову від 24.08.1991 р. «Про департизацію державних органів, установ та організацій», яка передбачала:

- припинення діяльності політичних партій в усіх органах державної влади й управління;
- обов'язок працівників правоохоронних органів (прокуратури, Міністерства внутрішніх справ, Комітету державної безпеки України) припинити членство у будь-якій політичній партії чи русі [14].

Вказана постанова Верховної Ради України стала основоположним правовим актом, який був спрямований на зменшення впливу комуністичної ідеології на органи державної влади (в тому числі у сфері освіти).

1991 рік ознаменувався прийняттям базового нормативно-правового акта у сфері освіти – Закону України від 23.05.1991 р. «Про освіту», згідно з яким освіта визначалася основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави, а основною її метою був усебічний розвиток людини як особистості та

найвищої цінності суспільства, що ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості і взаємоповаги між націями та народами [21].

Ще одним позитивом цього часу стало створення органу державного управління освітою – Міністерства освіти України [24], яке було покликано централізувати управління вищою освітою, створити уніфіковану систему освіти всіх рівнів. Першим Міністром освіти України було призначено Таланчука Петра Михайловича.

Серед недоліків етапу становлення правового регулювання вищої освіти України варто відзначити відсутність конкретики в діях держави щодо правового визначення критеріїв якості вищої освіти [28, с. 266].

У грудні 1992 року відбувся I Всеукраїнський з'їзд працівників освіти України, який схвалив концепцію «Освіта (Україна XXI століття)», яку було затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. як Державну національну програму. Головною метою програми було «визначення стратегії розвитку освіти в Україні на найближчі роки та перспективу (XXI століття), створення життєздатної системи безперервного навчання і виховання для досягнення високих освітніх рівнів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації» [15].

Затвердження цієї програми вважається першою реформою правового регулювання вищої освіти, яка набула національного значення [7]. Відбулося різке зростання кількості приватних вищих навчальних закладів, які можна було засновувати на підставі отриманої ліцензії [10].

Указом Президента України від 12.09.1995 р. «Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні» передбачалося:

- розроблення стратегічних напрямів розвитку вищої освіти;
- удосконалення мережі вищих навчальних закладів, структури підготовки спеціалістів та ефективності їх використання;
- забезпечення якості освітньої діяльності;
- запровадження механізму фінансової підтримки господарської діяльності ВНЗ та соціального захисту учасників навчально-виховного процесу [22].

Період проведення першої реформи правового регулювання вищої освіти також ознаменувався ще однією подією історичного значення для України – прийняттям Конституції України 1996 року [6], яка у ст. 53 закріплювала право кожного на здобуття освіти та покладала на державу обов'язок із забезпечення можливості кожному здобути вищу освіту безкоштовно у державних і комунальних ВНЗ на конкурсній основі.

У 1997 році Україна приєдналася до Лісабонської конвенції про взаємовизнання кваліфікацій з вищої освіти в Європі [23], яку було розроблено за підтримки Ради Європи і ЮНЕСКО. А в 1999 році було реалізовано багатоступеневу систему освіти [2].

Однак у цей час відбувається згортання діяльності з реформування вищої освіти у зв'язку з важкою економічною ситуацією в державі; фінансування освіти відбувається за залишковим принципом; зменшення фінансування поставило навчальні заклади та учасників освітнього процесу на межу виживання; вищі навчальні заклади створюються згідно з попитом суспільства, а не з пропозиціями роботодавців; виникає диспропорція між попитом фахівців та пропозицією робочих місць для них.

Позитивним моментом цього періоду стало бажання України інтегруватися до європейського простору. Основою відносин із Європейським Союзом слугувала Угода про партнерство і співробітництво 1994 р., котра передбачила можливість співпраці України та ЄС у галузі політико-економічних та гуманітарних питань, інтеграції нашої держави в європейські процеси.

Процес реформи правового регулювання вищої освіти не оминув і Міністерство освіти України. Його було реформовано в Міністерство освіти і науки України [17] як центральний орган виконавчої влади з реалізації державою політики у сфері освіти і науки. У структурі Міністерства освіти і науки України було створено Департамент вищої освіти.

2001 рік ознаменувався проведенням II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти України, де відбулося визначення фактичного стану речей у сфері освіти в розрізі виконання програми «Освіта (Україна XXI століття)» і напрацювання стратегічних завдань для її подальшого розвитку та вдосконалення.

За результатами цього з'їзду почалася друга реформа правового регулювання вищої освіти України періоду незалежності.

З'їздом було напрацьовано Національну доктрину розвитку освіти, затверджену Указом Президента України від 17.04.2002 р. [18], якою було визначено мету (створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, виховання покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігання і примноження цінностей національної культури та громадянського суспільства, розвиток і зміцнення суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави як невід'ємного складника європейської та світової спільноти) та пріоритетні напрями політики держави щодо розвитку освіти.

Основні цілі розвитку та вдосконалення правового регулювання вищої освіти зводилися до:

- покращення якості державного управління вищою освітою, вдосконалення зв'язку державного управління та менеджменту у ВНЗ;
- підвищення місцевими органами влади контролю із залученням громадськості;
- збільшення ефективності використання місцевих ресурсів;
- утворення рівних умов для здобуття вищої освіти [8, с. 9].

У цей період було прийнято Закон України «Про вищу освіту» (2002 р.) [13]; Президент України видав Указ «Про заходи вдосконалення системи вищої освіти» (2004 р.) [16]; 19.05.2005 р. Україна стала учасником Болонського процесу, для впровадження якого Президент України видав Указ № 1013 від 04.07.2005 р. «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» [20]; запроваджено кредитно-трансферну систему ECTS для вищих навчальних закладів III–IV рівня акредитації (2006–2007 рр.); запроваджено зовнішнє незалежне оцінювання.

Протягом двох наступних років (2010–2011 рр.) суттєвих змін не відбувалося [3].

У 2011 році проведено III Всеукраїнський з'їзд працівників освіти, під час проведення якого було розглянуто проект Національної стратегії розвитку освіти на 2012–2021 рр. (затверджено Указом Президента України від 25.06.2013 р. № 344/2013 [19]), який передбачав:

- розширення автономії вищих навчальних закладів;
- зменшення кількості органів виконавчої влади, яким підпорядковуються вищі навчальні заклади;
- пристосування української вищої освіти до вимог Європи;
- визначення типів ВНЗ;
- законодавчо врегульовано зовнішнє незалежне оцінювання [29].

Затвердження Президентом України проекту Національної стратегії розвитку освіти на 2012–2021 рр. можна впевнено вважати третьою реформою правового регулювання вищої освіти періоду незалежності.

У результаті двох років роботи з підготовки проекту нової редакції Закону України «Про вищу освіту» 01.07.2014 р. нову редакцію цього закону було прийнято [12]. Новим законом передбачається:

- розширення автономії вищих навчальних закладів;
- законодавче закріплення зовнішнього незалежного оцінювання для вступу до вищих навчальних закладів та новий порядок обрахунку конкурсного бала;
- ступеневу систему вищої освіти прирівняли до європейської;
- вищі навчальні заклади отримали право видавати власні документи про вищу освіту;
- законодавчо закріплено правовий статус Єдиної електронної бази з питань освіти;
- створено Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти як орган ліцензування та акредитації;
- закріплено такі типи вищих навчальних закладів, як університет, академія, інститут, коледж [11].

Водночас вказаний закон містить низку недоліків та прогалин, які мають бути усунуті шляхом внесення напрацьованих змін.

Зокрема, насторожує зменшення ставки навантаження науково-педагогічного працівника з 900 до 600 годин на рік не за рахунок збільшення штату

працівників, а за рахунок скорочення аудиторних занять; суперечливими є положення закону про обрання посадових осіб вищого навчального закладу максимум на два терміни, хоча є й інші підходи до цього питання.

Висновки. З огляду на історію розроблення нормативно-правової бази регулювання вищої освіти доцільно виділити такі етапи розвитку вищої освіти на українських землях:

– I етап (друга половина XVI ст. – 30-ті рр. XX ст.) – від періоду зародження вищих навчальних закладів на українських землях та зародження системи державних органів управління вищою освітою до періоду управління освітою органами Тимчасового робітничо-селянського уряду України, становлення радянської системи державного управління вищою освітою;

– II етап (1930-ті рр. – 1991 р.) – від ствердження та вдосконалення радянської системи державного управління вищою освітою до здобуття Україною незалежності та становлення власної системи державного управління вищою освітою;

– III етап – 1991–1992 рр. У цей період відбувається початок розбудови незалежної держави, відлік всіх процесів реформування державного управління (в тому числі й у сфері вищої освіти). Прийнято Закон України «Про освіту» від 23.05.1991 р.;

– IV етап – 1992–2001 рр. Перша реформа вищої освіти, в тому числі і щодо її правового регулювання. Проведено I Всеукраїнський з'їзд працівників освіти України, який схвалив концепцію «Освіта (Україна XXI століття)», яка в подальшому була затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. як Державна національна програма. Започатковано відхід системи вищої освіти від пострадянського типу до європейського, що супроводжувалося розробленням відповідної нормативно-правової бази;

– V етап – 2001–2011 рр. Друга реформа вищої освіти. Проведено II Всеукраїнський з'їзд працівників освіти України. Президентом України затверджено Національну доктрину розвитку освіти. Розроблено базовий документ щодо правового регулювання вищої освіти – Закон України «Про вищу освіту» (2002 р.). Україна стала учасником Болонського процесу;

– VI етап – 2011 р. і дотепер. Третя, європейська реформа вищої освіти, яку розпочато проведенням III Всеукраїнського з'їзду працівників освіти. Введено в дію Національну стратегію розвитку освіти на 2012–2021 рр. На її виконання протягом понад двох років відбувалося напрацювання проекту Закону України «Про вищу освіту» за європейськими вимогами, який було прийнято 01.07.2014 р.

Незважаючи на проведення суттєвих реформ щодо правового забезпечення вищої освіти та прийняття Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. за європейським зразком, на сучасному етапі у правовому регулюванні вищої освіти в Україні існує низка недоліків і проблем, які потребують вирішення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Будник Ю.А. Правове регулювання інституційного розвитку вищої освіти на території українських земель у другій половині XVI – на початку XX століття / Ю.А. Будник // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – № 3, Т. 2. – 2015. – С. 53–57.
2. Вища освіта в Україні: Навч. посіб. / В.Г. Кремень, С.М. Ніколаєнко, М.Ф. Степко та ін.; За ред. В.Г. Кременя, С.М. Ніколаєнко. – К.: Знання, 2005. – 327 с.
3. Вища освіта України в умовах трансформації суспільства: стан, проблеми, тенденції розвитку, 2007-2011 рр. Вип. 2 [Текст] / [упоряд.: Пономаренко Л.О. та ін.; наук. ред. Рогова П.І.; авт. вступ. ст. Корольов Б.І.]. – 2012. – 663 с.
4. Головій Л.В. Історико-правовий аналіз розвитку державного регулювання освітньої діяльності / Л.В. Головій // Науковий вісник НУБіП України: Серія «Право». – К., 2011. – Вип. 165, ч.1. – С. 230–237.
5. Козацька І.В. Історія зародження вищої освіти в Україні / І.В. Козацька // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – 2010. – Вип. 189. – Ч. 1. – С. 117–121.
6. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. – Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996 р. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. Котляров О.О. Етапи реформування системи вищої освіти України кінця XX – початку XXI сторіччя [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN1/r1/07koopds.pdf>.
8. Мазак А.В. Управління освітньою галуззю в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: регіональний аспект: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / А.В. Мазак /. – Київ, 2005. – 22 с.
9. Мединський С.М. Історія російської педагогіки до Великої жовтневої соціалістичної революції / С.М. Мединський. – К., Х.: Рад. школа, 1938. – 463 с.
10. Огаренко В.М. Розвиток недержавної вищої школи в Україні (кінець 80-х – 2001 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Огаренко / Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2001. – 20 с.
11. Освітні реформи: Закон про вищу освіту // Освіта України. – 2014. – № 15. – 21 квіт. – С. 8–9.
12. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. – Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37–38. – Ст. 2004.
13. Про вищу освіту: Закон України від 17.01.2002 р. № 2984-III. – Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 20. – Ст. 134.
14. Про департизацію державних органів, установ та організацій: Постанова Верховної Ради України від 24.08.1991 № 1429-XII. – Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 504.
15. Про державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. № 896. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/896-93-p>.
16. Про заходи вдосконалення системи вищої освіти: Указ Президента України від 17.02.2004 р. № 199/2004. – Офіційний вісник України. – 2004. – № 7. – Ст. 392.
17. Про Міністерство освіти і науки України: Указ Президента України від 07.06.2000 р. № 773/2000. – Офіційний вісник України. – 2002. – № 16. – Ст. 860.
18. Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17.04.2002 р. № 347/2002. – Офіційний вісник України. – 2000. – № 23. – Ст. 934.
19. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Указ Президента України від 25.06.2013 р. № 344/2013. – Офіційний вісник України. – 2013. – № 17. – Ст. 550.
20. Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні: Указ Президента України від 04.07.2005 р. № 1013/2005. – Офіційний вісник України. – 2005. – № 27. – Ст. 1542.
21. Про освіту: закон України від 23.05.1991 р. № 1060-XII. – Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
22. Про Основні напрями реформування вищої освіти в Україні: Указ Президента України від 12.09.1995 р. № 832/95. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/832/95>.
23. Про ратифікацію Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні: Закон України від 03.12.1999 р. № 1273-XIV. – Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 51. – Ст. 459.
24. Про утворення Міністерства освіти України та ліквідацію Міністерства народної освіти України і Міністерства вищої освіти України: Указ Президента України від 12.12.1991 р. № 2. – Збірник указів Президента. – 1992 р. – № 1.
25. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802-1902) / С.В. Рождественский. – СПб., 1902. – 785 с.
26. Самандас Н.В. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917-1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.05 «Галузеве управління» / Самандас Н.В. ; Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2001. – 15 с.
27. Сборник законов Украинской ССР и указов Президиума Верховного Совета Украинской ССР: 1938–1979 [Текст]: в 2-х тт. / Сост. З.К. Калинин; Под ред. Я.Я. Колотухи и Ф.Г. Бурчака. – Киев: Политиздат Украины, 1980 –Т. 1. – 740 с.
28. Сиченко В.В. Основні етапи розвитку державного управління системою вищої освіти / В.В. Сиченко // Теорія та практика державного управління. – 2009. – Вип. 1. – С. 265–273.
29. Сулима Є. Інноваційні виклики сучасності й динаміка модернізації національної освіти / Є. Сулима // Вища школа: наук.-практ. вид. – 2013. – № 7. – С. 7–12.
30. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. В.Ф. Верстюк [та ін.]; ред. В.А. Смолій [та ін.]. – [Б. м.]: [б.в.], 1997. – 422 с.
31. Шаповал Р.В. Адміністративно-правове регулювання освітньої діяльності в Україні: дис. ... д.ю.н.: спец. 12.00.07 / Р.В. Шаповал; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 372 с.